

Artikel: Pogingen de tijd te 'temmen'. Een historiografische vergelijking tussen Reinhart Koselleck en Aleida Assmann.

Auteur: Hannah van der Heijde

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 39.4, pp. 272-287.

© 2017 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: In her recent work on the crisis of the 'modern time regime', literary scholar Aleida Assmann (1947-) calls into question Reinhart Koselleck's influential theory on the rise of modern historical consciousness. She argues that the development of a modern conception of time cannot be captured in a singular linear history. This paper aims to provide insight into the theoretical and normative perspective underlying Koselleck's approach on the one hand and Assmann's on the other. By way of a comparison it seeks to demonstrate how authors make implicit theoretical and normative choices, which largely determine the outcome of their analyses.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

POGINGEN DE TIJD TE 'TEMMEN'

Een historiografische vergelijking tussen Reinhart
Koselleck en Aleida Assmann

Hannah van der Heijde

Historici tonen de laatste twee decennia een toegenomen interesse voor de relatie tussen tijd en geschiedenis.¹ Zij vragen zich af op welke manier culturen in het algemeen en historici specifiek omgaan met tijd en hoe zij een onderscheid maken tussen de temporele dimensies verleden, heden en toekomst. Historica Elke Seefried spreekt zelfs al van een ‘temporele wende’ binnen het historisch onderzoek en de opkomst van een nieuw veld van ‘historische tijdstudies’.² Ze laat zien dat aan dit interdisciplinaire onderzoeksveld een constructivistische opvatting over tijd ten grondslag ligt. Tijd wordt niet beschouwd als ‘absolute parameter, in which historical events can be ordered’, maar als een sociale en culturele constructie die van tijd en plaats afhankelijk is.³ Dit essay, dat het werk van begripshistoricus Reinhart Koselleck (1923–2005) tegenover dat van geheugenonderzoeker Aleida Assmann (1947) plaatst, neemt deze zienswijze als uitgangspunt.

‘Die Zukunft als eine sichere Orientierung und glänzende Versprechung, ja Verheißung, die den eigenen Plänen und Zielen eine klare Richtung wies – das war einmal. Diese Zukunft ist längst Vergangenheit geworden’.⁴ In *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* (2013) verbindt de Duitse geheugenonderzoeker Aleida Assmann het toekomstpessimisme van de afgelopen decennia met wat ze de crisis van het ‘moderne regime van tijd’ noemt. Deze crisis, die wordt gekenmerkt door de uitholling van de moderne idee dat het verleden zich automatisch van het heden verwijdt, gaat volgens haar gepaard met gevoelens van desoriëntatie en onzekerheid. Ze acht de crisis een gevolg van onder meer de toegenomen zelfkritiek en scepsis vanaf de jaren zeventig onder invloed van het ‘postmoderne’ relativisme. Sindsdien is moderniteit als culturele constructie zichtbaar geworden.⁵

Begripshistoricus Reinhart Koselleck (1923–2005) wees met zijn baanbrekende essaybundel *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (1979) op de historiciteit van modern historisch besef.⁶ Hij betoogde dat ten gevolge van een steeds grotere kloof

tussen ervaringsruimte (*Erfahrungsraum*) en verwachtingshorizon (*Erwartungshorizont*) in de tweede helft van de achttiende eeuw de moderne notie van *historische* tijd was ontstaan. Dit nieuwe besef baseerde zich op de moderne idee van temporele verandering en versnelling en verving volgens Koselleck een klassieke, cyclische notie van tijd. Deze theorie blijft, ondanks kritiek, zeer invloedrijk binnen de geestes- en sociale wetenschappen. Zij vormt het vertrekpunt voor theorieën over 'late moderniteit', 'presentisme' en de zogenaamde 'ineenkrimping van het heden'⁷ en levert de theoretische basis voor het door geheugenonderzoekers gemaakte onderscheid tussen een premoderne en moderne geheugencultuur.⁸ Ook in *Ist die Zeit aus den Fugen?* is Kosellecks invloed duidelijk merkbaar, maar Assmann probeert zich tegelijkertijd van Koselleck te distantiëren.

Met een historiografische vergelijking beoog ik inzicht te bieden in het theoretisch en normatief perspectief dat aan de benadering van Koselleck enerzijds en die van Assmann anderzijds ten grondslag ligt. Niet alleen maakt een vergelijking het makkelijker om een perspectief 'als zodanig te herkennen en identificeren', maar ook werpt ze licht op wat Koselleck en Assmann besloten hebben *niet* te behandelen in hun analyses en wat dus buiten het gezichtsveld van de lezer blijft.⁹ Ik ga op zoek naar de achterliggende doelstellingen, *foci*, en impliciete vooronderstellingen van beide auteurs, naar wat hun *explananda* (hetgeen wat verklaard moet worden) zijn en welk bronnenapparaat ze hebben geselecteerd. Ook bestudeer ik hoe de auteurs hun studieobject, het verleden, interpreteren en hoe de door hun gekozen formuleringen richting geven aan de interpretatie.

'VERLEDEN TOEKOMST' EN DE HISTORISERING VAN ONS WERELDBEELD

Toen Reinhart Koselleck werd gevraagd waarom hij ooit academicus was geworden, antwoordde hij: 'um Halt gegen Utopie zu finden'.¹⁰ Deze afkeer van utopisme is onlosmakelijk verbonden met Kosellecks persoonlijke ervaringen tijdens het nationaalsocialisme en de stalinistische terreur. Hij was *Wehrmacht*-soldaat en werd vlak voor Duitse capitulatie door Sovjettroepen krijgsgevangen gemaakt. Na korte tijd te werk te zijn gesteld in Auschwitz en vijftien maanden krijgsgevangenschap in het Goelagkamp Karaganda keerde hij terug naar Duitsland. In Heidelberg studeerde hij tussen 1947 en 1953 geschiedenis, filosofie en sociologie en nam hij nadrukkelijk afstand van iedere vorm van utopisme.¹¹ Sindsdien wordt zijn werk gekenmerkt door een streven ideologische noties van moreel en rationeel universalisme te deconstrueren.

Als begripshistoricus onderstreepte Koselleck het belang van

linguïstische en semantische analyses voor historisch onderzoek. Hij betoogde dat begrippen gebruikt worden om de werkelijkheid te interpreteren een specifieke ervaring van tijd uitdrukken: 'mit jedem Begriff werden bestimmte Horizonte, aber auch Grenzen möglicher Erfahrung und denkbarer Theorie gesetzt'.¹² Daarom was het zinvol om begrippen door de tijd heen te bestuderen, omdat een verschuiving in gehanteerde terminologie, of betekenisverandering van begrippen impliceerden dat er een verandering optrad in het tijdsbesef.

Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten (1979) is een verzameling essays van Koselleck uit de jaren zestig en zeventig. Gezamenlijk vormen ze een kritiek op het gebrek aan theorie binnen de geschiedwetenschap en een pleidooi voor begrippengeschiedenis als essentieel onderdeel van sociale geschiedenis.¹³ Kosellecks centrale hypothese is dat een steeds grotere kloof tussen ervaring (*gegenwärtige Vergangenheit*) en de verwachting (*gegenwärtige Zukunft*) in de tweede helft van de achttiende eeuw resulteerde in de moderne notie van *historische* tijd. Dit historisch besef van tijd verschilde dermate van een *klassiek* besef van tijd dat van een definitief breukpunt gesproken moet worden. Hij noemt deze omslag ook wel de 'vertijdelijking' (*Verzeitlichung*) van de geschiedenis, 'an deren Ende jene eigentümliche Art der Beschleunigung steht, die unsere Moderne kennzeichnet'.¹⁴

Om aan te tonen hoezeer historisch besef onze blik op de wereld veranderd heeft, onderscheidt Koselleck binnen 'de westerse traditie' de klassieke notie van *natuurlijke* tijd als voorgeschiedenis van de moderne notie van *historische* tijd. Dit klassiek besef van tijd werd gekenmerkt door een essentialistisch, eschatologisch wereldbeeld en een statische invulling van geschiedenis. Heden, verleden en toekomst vormden binnen deze kosmische, cyclische orde een continuüm. Mensen gingen er, met andere woorden, vanuit dat de toekomst niet wezenlijk zou verschillen van het heden. Het verleden

Spotprent van Kamagurka over historische groei. Geplaatst bij een artikel van Victor Broers, 'Scheld ze kwijt' in De Groene Amsterdammer, 12 oktober 2016. (bron: De Groene Amsterdammer)

bestond uit een verzameling historiën in de tijd waaruit directe lessen voor het heden getrokken konden worden. Aldus nam binnen een klassiek besef van tijd het verleden een bevoorrechte positie in. Dit komt concreet tot uitdrukking in de ciceroniaanse topos van *historia magistra vitae*: 'geschiedenis als leer voor het leven'.¹⁵

Koselleck stelt het ontstaan van een historische notie van tijd voor aan de hand van een typisch moderne terminologie: een langdurig *lineair* proces vanaf ongeveer de vijftiende eeuw dat zich in de achttiende eeuw plotseling *versnelde* en resulteerde in modern besef van tijd (*telos*). Wijzend op terminologieverschuivingen, betoogt hij dat in deze periode verwachtingen voor de toekomst steeds minder in termen van spirituele vooruitgang (*profectus*) werden gedefinieerd en steeds meer in termen van wereldlijke vooruitgang (*progressus*).¹⁶ Geschiedenis kreeg zo niet alleen een lineair karakter door de tijd, ook werd het mogelijk haar voor te stellen als 'ein Prozeß andauernder und zunehmender Vervollkommnung (...), trotz aller Rückfälle und Umwege, schliendlich von den Menschen selber zu planen und zu vollstrecken sei'.¹⁷ Koselleck refereert in dit verband aan de evolutie van de term 'geschiedenis': vóór de tweede helft van de achttiende eeuw gebruikte men de term 'geschiedenis' slechts in het meervoud (historiën, *die Geschichten*), maar vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw steeds vaker in de vorm van een *Kollektivsingular* (*die Geschichte*). Dé geschiedenis – 'Geschichte schlechthin' – bracht de som van alle individuele geschiedenissen onder in een allesomvattend historisch proces.¹⁸ Deze moderne notie van temporele verandering en beweging voorwaarts maakte een einde aan de eenheid van verleden, heden en toekomst:

Schließlich reint die Kluft zwischen bisheriger Erfahrung und kommender Erwartung auf, die Differenz zwischen Vergangenheit und Zukunft wächst, so daß die erlebte Zeit als Bruch, als Übergangszeit erfahren wird, in der immer wieder Neues und Unerwartbares zutage tritt.¹⁹

Kosellecks these is gebaseerd op de veronderstelling dat historisch besef een algemeen en structurerend karakter heeft waaraan het individu zich niet kan onttrekken. Deze nadruk op structurele veranderingen op de lange termijn ligt reeds in de gekozen formuleringen besloten.²⁰ Zo verkiest Koselleck lijdende zinnen ('tijd werd ervaren als..') boven bedrijvende zinnen ('mensen ervoeren de tijd toen als..') of maakt hij de transitie zelf tot onderwerp van de zin ('de kloof opende zich', 'een notie van historische tijd ontstond'). Deze wijze van formuleren doet de invloed van menselijk handelen naar de achtergrond verdwijnen:

het plaatst niet de sociale actor die de tijd indeelt centraal, maar de collectieve bewustwording van historiciteit.²¹ Koselleck gaat daarnaast het leggen van directe causale verbanden zoveel mogelijk uit de weg, liever beklemtoint hij de contingentie van het historisch proces. Hij baseert zich in eerste instantie op de terminologieverandering in zijn geselecteerde bronnenmateriaal, die getuigt van een nieuw zelfbewustzijn 'modern' te zijn (de kwantitatieve beleving van tijd). Pas daarna betreft hij ook de impact van concrete gebeurtenissen (de kwalitatieve beleving van tijd) bij zijn analyse.²²

Uit Kosellecks veronderstelling dat besef van tijd zich op een hoger, structureel niveau ontwikkelt, volgt dat uiteenlopende tijdsopvattingen niet gelijktijdig naast elkaar kunnen bestaan: nu we eenmaal modern denken, is het niet meer mogelijk om niet modern te denken. Deze definitieve overgang van klassiek besef naar historisch besef karakteriseert Koselleck als een cumulatief, onomkeerbaar proces; steeds meer en steeds sneller veranderde ons toekomstbeeld totdat uiteindelijk de moderne notie van historische tijd ontstond. Zijn moderniseringstheorie weerspiegelt dus precies het moderne denken (in termen van lineaire ontwikkeling) dat hij wil deconstrueren.

Door de moderne beleving van voortdurende vernieuwing (en dus toenemende temporele distantie) verloor het verleden zijn bevoorrechte status: 'die zur steten Einmaligkeit verzeitliche und prozessualisierte Geschichte konnte nicht mehr exemplarisch gelehrt werden.'²³ Paradoxaal nam tegelijkertijd de interesse in het verleden 'ter compensatie' toe, aldus Koselleck.²⁴ In toenemende mate opgevat als wezenlijk *anders* dan het heden, kon het verleden een studieobject worden. Historische gebeurtenissen en personen dienden nu met behulp van *verbeterde*, kritische methoden binnen de specifieke context van hun eigen tijd te worden bestudeerd. Het uitgroeien van geschiedschrijving tot autonome discipline staat dus in directe verbinding met de opkomst van modern historisch besef.²⁵ Ironisch genoeg *ondermijnde* dit besef tegelijkertijd de directe relevantie van historisch onderzoek. Immers, niet alleen raakte de blik op de toekomst gericht, ook belemmerde de ervaring van voortdurende vernieuwing de historicus in zijn onderzoek. 'Es ist, als ob die Geschichtsschreibung der Geschichte kaum mehr zu folgen im Stande sei', citeert Koselleck de geschiedtheoreticus Lorenz von Stein (1815-1890).²⁶ De historicus die alles in de geschiedenis historiseerde, moest ook de historiciteit van zijn eigen positie onderkennen.

Kosellecks bronnenapparaat en focus op West-Europa passen binnen wat tegenwoordig wordt aangeduid als traditionele Eurocentrische geschiedschrijving. In zijn essaybundel kiest Koselleck 'vanzelfsprekend'

voor de afbakening van een klassieke, christelijke traditie. Hij peurt bewijs voor modern historisch besef uit Franstalige en Duitstalige geschriften uit de achttiende en negentiende eeuw en brengt daarmee alleen de beleving van een intellectuele (mannelijke) elite in beeld. Nu is dit begrijpelijk, gezien het gekozen tijdvak en zijn ideeënhistorische benadering, maar toch valt op dat Koselleck vervolgens geen enkel onderscheid maakt tussen de beleving van deze specifieke groep en het *algemeen* modern besef waarover hij theoretiseert. Hij voelt zich, anders gezegd, niet genoodzaakt om zijn bronnenselectie of Eurocentrische benadering verder toe te lichten. Als 'gedistantieerd' onderzoeker 'observeert' hij slechts veranderingen die in ons besef van tijd zijn opgetreden.

Hoe moeten we, Koselleck volgend, de verspreiding van historisch besef zien? Sijpelde een historisch besef *top down* door naar lagere sociale klassen en bleef dit besef tijdens zijn verspreidingsproces in de kern onveranderd? Waren Frankrijk en Pruisen eerder modern dan andere landen? Volgens Koselleck gaat de moderne idee van één universele geschiedenis gepaard met het besef van de 'gelijktijdigheid van het ongelijktijdige', de overtuiging dat sommige beschavingen, volkeren of groepen – en dan met name natuurlijk de eigen – zich in een sneller tempo ontwikkelen dan andere. Volgens deze zienswijze waren verlichte, West-Europese mogendheden hun tijd ver vooruit, terwijl 'onderontwikkelde' culturen in de koloniën nog heel wat *in te halen* hadden. In combinatie met het idee dat de geschiedenis contingent en maakbaar is, gaf dit mensen in het heden de mogelijkheid, en misschien zelfs de plicht, om de potentiële toekomst te realiseren.²⁷ Aldus werd diegenen die zichzelf voorlopers achtten een sterke en schijnbaar apolitieke legitimatie geboden om de *nog niet* verlichte massa de weg te wijzen. Hier bereikt de analyse zijn hoogtepunt: Koselleck concludeert dat het ontstaan van modern historisch besef de voorwaarden schiep voor de opkomst van ideologieën én dat dit ideologisch denken in de kern tegenstrijdig is. Koselleck expliciteert zijn visie in de allerlaatste passages van zijn boek:

Je geringer die Erfahrung, desto größer die Erwartung, dies ist eine Formel für die zeitliche Struktur der Moderne, sofern sie vom "Forstschritt" auf ihren Begriff gebracht wurde. (...) Werden freilich dementsprechende politische Entwürfe verwirklicht, nachdem sie einmal von einer Revolution hervorgetrieben wurden, so arbeiten sich die alten Erwartungen an den neuen Erfahrungen ab. Das gilt für den Republikanismus, für den Demokratismus end für den Liberalismus, soweit die bisherige Geschichte ein Urteil erlaubt. Vermutlich wird es später einmal für den Sozialismus gelten und auch für den Kommunismus, wenn

er überhaupt als eingeführt deklariert wird.²⁸

Oude verwachtingen voor een nog te realiseren toekomst raken uitgeput, doordat mensen hun verwachtingen aanpassen aan nieuwe ervaringen. Utopisme (hier: het Sovjet-communisme) is daarom gedoemd te mislukken, omdat het zijn beloften nooit waarmaakt. Die worden immers zelf steeds aangepast aan voortdurend veranderende omstandigheden. Precies hierin ligt de ambivalentie van modern historisch besef besloten: enerzijds vat men de geschiedenis op als een totaliteit, maar anderzijds kan deze totaliteit nooit compleet of voltooid zijn, omdat het historisch proces zich tot in het oneindige doorontwikkelt en er altijd een onbekende morgen zal zijn.²⁹

VAN TOEKOMST NAAR HERKOMST: EEN NIEUW VOCABULAIRE

Aleida Assmann is met haar onderzoek naar herinneringscultuur en herdenkingspolitiek een toonaangevende stem binnen culturele- en geheugenstudies. Ze studeerde tussen 1967 en 1972 Anglistiek en Egyptologie aan de universiteiten van Heidelberg en Tübingen en houdt zich vanaf de jaren tachtig bezig met het door haarzelf en haar man Jan Assmann bedachte concept 'cultureel geheugen'.³⁰ In *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses* (1999) betoogt Assmann dat geschiedenis en geheugen niet elkaars tegenpolen zijn, maar dat ze complementair zijn aan elkaar, als verschillende vormen van cultureel geheugen.³¹ Deze veronderstelling ligt ook ten grondslag aan *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*.

In dit boek spreekt Assmann niet, zoals Koselleck doet, van het ontstaan van historisch besef, maar van het 'moderne regime van tijd' als culturele constructie. Ze definieert dit moderne regime van tijd als 'einen Komplex kulturellen Vorannahmen, Werte und Entscheidungen, der menschliches Wollen, Handeln, Fühlen und Deuten steuert, ohne dass diese Grundlagen vom Individuum selbst bewusst reflektiert werden'.³² De titel is misleidend, want zij betoogt niet dat het moderne regime van tijd ten onder gaat, maar dat het aan het begin staat van zijn vernieuwing.³³ Het lijkt daardoor of de tijd 'uit zijn voegen barst', een term die verwijst naar Shakespeares *Hamlet*: 'the time is out of joint'.³⁴ Shakespeares werk staat bij Assmann symbool voor de aanvang van het moderne culturele tijdsregime.

Volgens Assmann is moderniteit geen stabiel kenmerk van westerse cultuur, maar een proces met een appellatief karakter en voortdurend nieuwe doelstellingen.³⁵ Er is niet, in tegenstelling tot wat Koselleck veronderstelt, sprake van één moderniseringsgeschiedenis, maar van een dynamiek aan heterogene *Modernisierungsschübe* (letterlijk: 'aanstuwingen' of 'aandrijvingen'). Ze betoogt:

Modernisierung wird hier deshalb weniger als eine einmalige historische Wende verstanden und schon gar nicht als ein Narrativ, sondern vielmehr als ein Impuls oder eine Energie, die im System der westlichen Kultur wirksam ist und unter verschiedenen historischen Rahmenbedingungen immer wieder auf eine je andere Weise frei- und umgesetzt worden ist.³⁶

In tegenstelling tot Kosellecks lineaire benadering, die moderniteit als een stijgende lijn richting het eindpunt van modern historisch besef voorstelt, benadrukt Assmanns benadering het meerduidige en discontinue karakter van het moderne tijdsregime. Dus, anders gezegd, waar Koselleck het ontstaan van historisch besef als een cumulatief proces van het groeien van een kloof tussen ervaring en verwachting karakteriseert, beschouwt Assmann de opkomst van het moderne tijdsregime als een dynamisch, onderbroken proces dat door heterogene *Schübe* werd aangedreven. Bij Koselleck staat 'moderniteit' bovendien voor de definitieve historisering van het wereldbeeld, terwijl Assmanns 'moderniteit' een cultureel geconstrueerde conceptie is.

Omdat volgens Assmann het moderne tijdsregime een heterofoon, hybride en open karakter heeft, kunnen, anders dan Koselleck stelt, verschillende opvattingen over tijd gelijktijdig naast elkaar bestaan: de moderne tijds cultuur was slechts de dominante.³⁷ Interessant is een vergelijking tussen Assmanns en Kosellecks gebruik van de term 'cultuur', die de impact van de culturele wende binnen de geesteswetenschappen illustreert: waar Koselleck de term in de bundel *Vergangene Zukunft* in totaal zeven keer in de mond neemt, staat bij Assmann de teller na de inleiding al op 24. Bovendien gebruikt Koselleck 'cultuur' alleen in relatie tot wat zijn bronnenauteurs het verschil tussen barbarij en cultuur achten, terwijl Assmanns 'cultuur' een overkoepelend systeem van aannames en waarden omvat dat de grenzen van onze handelings- en oriënteringsmogelijkheden afbakent. Ook wat betreft stijl verschillen Assmann en Koselleck duidelijk van elkaar. Kosellecks erudiete schrijfstijl straalt de 'doorwrochtheid van noeste arbeid' uit en zijn theoretische analyse vergt een zware geestelijke inspanning van de lezer.³⁸ Assmanns schrijfstijl is vlot, meer verhalend en toegankelijker. Assmann suggereert een constante dialoog te voeren met haar lezers, die ze deelgenoot wil maken van haar denkproces.

Waar Koselleck kiest voor een ideeënhistorische aanpak en zich beperkt tot de geschriften van een geleerde elite, probeert Assmann bewust een emancipatoire en interdisciplinaire geschiedenis te schrijven. Ze heeft een gevarieerder en multidisciplinair bronnenapparaat

geselecteerd waarmee ze zoveel mogelijk verschillende aspecten van de ‘westerse culturele samenleving’ wil belichten. Zodoende integreert ze perspectieven van vrouwen, immigranten en niet-blanken in haar narratief – groepen die onder het moderne tijdsregime nogal eens zijn weggezet als ‘ondergeschikt’ of ‘onderontwikkeld’:³⁹ ‘Das Zeitregime der Moderne ist ein kultureller Orientierungs- und Handlungsraum, der ganz bestimmte Werte, Wünsche und Visionen mobilisiert und dabei [...] andere ausschließt.’⁴⁰ Moderniteit is geen natuurlijk bewustzijn, concludeert Assmann, maar een uiting van een specifieke ‘politiek van de tijd’.⁴¹ Om die reden legt ze de nadruk niet op de collectieve ervaring van verandering en versnelling, zoals Koselleck doet, maar op het opbreken van de tijd in de categorieën heden, *definitief afgesloten* verleden en toekomst. Dit accentverschil is belangrijk, want Assmann vestigt daardoor de aandacht op het aanbrengen van breuken in de geschiedenis als vorm van in- en uitsluiting. De samenhang tussen verleden en toekomst ‘auf jener Mensch und jede Gemeinschaft angewesen ist’, wordt in de “trennungssüchtigen” Kultur der Moderne programmatisch zerspalten.⁴² Dit ‘moderne ideaal van discontinuïteit’ brengt ze ook in verband met de professionalisering van de negentiende-eeuwse geschiedschrijving en ‘het moderne onderscheid tussen geschiedenis en geheugen’.⁴³ Teruggrijpend op het werk van geschiedfilosoof Chris Lorenz over de objectiviteitsclaim van de moderne geschiedschrijving, argumenteert ze dat historici in de negentiende eeuw het verleden als een op zichzelf staand object gingen beschouwen dat objectief kon worden bestudeerd – *wie es eigentlich gewesen*.⁴⁴ Daarmee legitimeerde de nieuwe discipline zijn bestaansrecht, want door het toepassen van ‘wetenschappelijk verantwoorde’ bronnenkritiek onderscheidden de professionele historici zich van de ‘amateurhistorici’. De temporele distantie van de historicus ten opzichte van zijn studieobject, een *onherroepelijk voorbij* verleden, werd zo een voorwaarde voor objectiviteit.⁴⁵ Beredeneerd vanuit de moderne notie dat temporele distantie *toeneemt*, volgt dat het op den duur dus makkelijker zou moeten worden om een historische gebeurtenis gedistantieerd te bestuderen. Deze opvatting dat ‘hete’ geschiedenis automatisch ‘afkoelt’ ligt volgens Assmann ook besloten in het moderne onderscheid tussen ‘gedistantieerde’, ‘onpartijdige’ geschiedschrijving en ‘gekleurd’, ‘emotioneel’ geheugen.⁴⁶

Volgens Assmann verkeert het moderne regime van tijd sinds de jaren tachtig in crisis. Deze crisis acht zij een gevolg van het postmoderne deconstructivisme vanaf de jaren zeventig en het uiteenvallen van het Oostblok, waarmee een einde kwam aan de utopieën van de Koude Oorlog.⁴⁷ Sindsdien beschouwt men moderniteit als een *constructie*.⁴⁸

Deze 'verbleking' van het moderne tijdsregime wordt volgens Assmann gekenmerkt door een verlies aan vertrouwen in historische vooruitgang en lineaire ontwikkeling, een gebrek aan nationale consensus en sociale solidariteit, fragmentatie van cultuur en een nieuwe nadruk op identiteit (in plaats van ideologie), groepsloyaliteit en minderheden.⁴⁹ Desoriëntatie en onzekerheid als gevolg hiervan gaan gepaard met nieuwe belangstelling voor het verleden. Daarmee is de aandacht verschoven van toekomst naar *herkomst*.⁵⁰ De zogenoemde *memory boom* sinds de jaren tachtig vormt hiervoor het bewijs, betoogt ze. Binnen deze nieuwe cultuur van gedenken zijn de grenzen tussen verleden, heden en toekomst vervaagd. Enerzijds is door de constructivistische wende binnen het academisch onderzoek de nadruk op de (re)constructie van het verleden in het heden komen te liggen. Anderzijds demonstreren de opkomst van een globale mensenrechtenethiek en een 'politiek van erkenning' dat het verleden niet langer als automatisch afgesloten wordt opgevat, omdat het verleden plotseling weer relevant kan worden. Daar komt bij dat het postmodernisme de objectiviteitsclaim van de geschiedschrijving heeft ondermijnd, waardoor de status van geheugen, de veronderstelde tegenhanger van geschiedenis, is verhoogd.⁵¹ Het inzicht is daarmee veralgemeniseerd dat 'slachtoffers van de geschiedenis' die voorheen buiten beeld waren, aanspraak kunnen maken op geschiedenis, aldus Assmann.⁵²

CONCLUSIE

Zowel Koselleck als Assmann wijst erop dat veel keuzes die historici maken niet geëxpliciteerd worden, keuzes die bepalend zijn voor de uitkomst van hun analyses. Het perspectief van de auteur 'bakent een gezichtsveld af' en binnen dit gezichtsveld worden selecties en theoretische keuzes gemaakt.⁵³ Deze keuzes genereren én begrenzen kennis. De periodisering die een auteur aanbrengt, blijkt van fundamenteel belang voor zijn 'eindproduct': de voor- en nageschiedenis geven betekenis aan hetgeen wat verklaard moet worden.⁵⁴ Historicus Helmut Schmitt heeft in dit verband de historicus met een kunstschilder vergeleken: het gekozen verdwijnpunt (*vantage point*) bepaalt in zekere mate hoe het schilderij (*canvas*) er uit komt te zien.⁵⁵

Het explanandum van Koselleck bestaat uit de moderne notie van historische tijd (als een noodzakelijke voorwaarde voor ideologieën), die hij afzet tegen een klassieke notie. Hij stelt vast dat er een onoplosbare spanning bestaat tussen objectiviteit en subjectiviteit, maar het verleden krijgt in zijn analyse de vorm van een losstaand object dat van 'buitenaf' bestudeerd kan worden. Assmann daarentegen zet de constructie van het verleden in het heden centraal en aldus de perspectivische keuzes

van de onderzoeker. Haar explanandum is de gevoelde desoriëntatie en onzekerheid van de laatste decennia, die ze verklaart aan de hand van de crisis van het moderne regime van tijd en de vervaging van de grenzen tussen heden, verleden en toekomst. Uit deze desoriëntatie en onzekerheid vloeit volgens haar de toegenomen belangstelling voor het geheugen voort.

Waar Koselleck wil aantonen dat de overgang van een natuurlijke naar een historische notie van tijd ons wereldbeeld ingrijpend en voorgoed veranderd heeft en zich daarom toelegt op de evolutie van ideeën in de vorm van begrippengeschiedenis, beoogt Assmann bovenal de implicaties van modernistische en progressieve concepties van tijd bloot te leggen. Omdat Assmann tevens de pessimistische, destructieve interpretaties van de hedendaagse ervaring van crisis door een positievere, meer constructieve interpretatie wil vervangen, benadrukt ze tegelijkertijd de continuïteit van het moderne regime van tijd. Bij beiden kunnen we zodoende bevestiging vinden voor het standpunt van Ton Nijhuis dat het 'einde van een geschiedenis [...] zijn voorgeschiedenis [selecteert]', dat het 'hier richting aan [geeft] en zorgt voor een eerste organisatie en structurering van het materiaal'.⁵⁶

De doelstellingen en foci van Koselleck en Assmann liggen reeds in de door hun gekozen formuleringen besloten. Kosellecks terminologie vestigt de aandacht op structurele veranderingen op de lange termijn, waarbij opkomend historisch besef de handelingen van historische actoren verklaart, terwijl Assmanns woordkeuze de impact van concrete gebeurtenissen en historische actoren (die de tijd indelen en daarmee betekenis geven aan hun omstandigheden) beklemtoont. Dat verklaart ook waarom Assmann haar eigen positie als historische actor al gauw ter sprake brengt. Dit is minder het geval bij Koselleck, wiens positie – ondanks zijn pleidooi voor het expliciteren van theoretische keuzes – ten gevolge van 'gedistantieerd' taalgebruik impliciet blijft. Pas wanneer Kosellecks werk tegenover dat van Assmann wordt gezet, treden de specifieke eigenschappen van zijn benadering naar de voorgrond. Zo'n vergelijking biedt tevens zicht op wat Koselleck en Assmann niet bespreken in hun analyses en wat dus buiten beeld blijft.

Enerzijds wijst Koselleck op de historiciteit van besef van tijd en de complexe aard van geschiedenis. Anderzijds biedt zijn betrekkelijk 'dichtgetimmerde' theorie, die de vertijdelijking van de geschiedenis als lineair en cumulatief proces voorstelt, weinig ruimte voor verschillende ervaringen van tijd die plaatsafhankelijk zijn. Kosellecks notie van historische tijd verwijst naar een algemeen, structurerend bewustzijn dat supra-individueel en onomkeerbaar is. Dit geeft zijn

moderniseringsgeschiedenis een zekere onvermijdelijkheid mee. Hoewel Assmanns 'moderne tijdsregime' ook een collectieve ervaring van tijd omvat, draagt deze ervaring juist een instabiel, veranderlijk karakter. De geschiedenis van tijdsregimes is daarom volgens Assmann niet in één coherente, lineaire geschiedenis vast te leggen. Daarmee distantieert Assmann zich van Koselleck, maar de vraag is of haar theorie over de moderne scheiding van geschiedenis en geheugen niet ook een zekere vorm van lineaire ontwikkeling veronderstelt. Die suggereert namelijk dat binnen een nieuwe, moderne *fase* van geheugengeschiedenis oudere visies op de verhouding tussen geschiedenis en geheugen geheel vervangen werden. Deze kwestie doet zich ook voor bij Assmanns homogene typering van 'de' negentiende-eeuwse geschiedschrijving, waar zij een onwrikbaar geloof in objectiviteit aan toekent.

In tegenstelling tot Koselleck, die het ambivalente karakter van modern historisch besef als uitgangspunt neemt, plaatst Assmann het moderne ideaal van discontinuïteit centraal. Deze focus op de moderne 'breukzucht' werkt haar eigen continuïteitsthese in wezen tegen. Immers, als opsplitsing van verleden en heden tot de kern van een moderne tijdsconceptie behoort, maar we tegenwoordig aannemen dat de grenzen tussen verleden en heden juist vervaagd zijn en het verleden in het heden verankerd is, hebben we dan niet een bewijs in handen dat er sprake is van een geheel nieuwe tijdsoriëntering?

Had Assmann, zoals Koselleck doet, de spanning tussen continuïteit en discontinuïteit als uitgangspunt genomen, dan was haar betoog consistenter en overtuigender geweest. Daar staat echter tegenover dat ze juist met haar nadruk op het aanbrengen van breuken in de geschiedenis blinde vlekken in het werk van Koselleck weet aan te wijzen. Zo vestigt Assmann ook aandacht op de theoretische en normatieve keuzes van auteurs, die in sterke mate richting geven aan interpretaties en bepalend zijn voor de uitkomsten van analyses.

Hannah van der Heijde volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze schrijft haar afstudeerscriptie over Aleida Assmann en het debat over de verhouding tussen collectieve herinnering en geschiedwetenschap. Haar interesse gaat uit naar geschiedfilosofie, de relatie tussen historisch besef en geschiedschrijving en het gebruik van geschiedenis en herinneringen in postconflictsituaties.

NOTEN

- 1 Themanummer 'Politics and time from the 1960s to the 1980s', *Journal of Modern European History* 13:3 (2015); B. Deseure en J. Pollmann e.a. (red.), *Memory before modernity*; C. Lorenz en B. Bevernage (red.), *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future* (Göttingen 2013); L. Hunt, *Measuring time, making history* (Boedapest en New York 2007); F. Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Parijs 2003); M. Grever en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001).
- 2 E. Seefried, 'Reconfiguring the future? Politics and time from the 1960s to the 1980s - introduction', *Journal of Modern European History* 13:3 (2015) 306-316, 309.
- 3 Ibidem.
- 4 'De toekomst als een veilige oriëntering en glanzende toezegging, ja als belofte, die de eigen plannen en doelen een duidelijke richting wees - die bestaat niet meer. Deze toekomst is al lang verleden tijd geworden', zie: A. Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* (München 2013), 10.
- 5 Ibidem, 90-91.
- 6 R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979). Voor de Engelstalige editie, zie: R. Koselleck, *Futures past. On the semantics of historical time*, vert. en inl. K. Tribe (New York 2004).
- 7 H. Rosa, 'Social acceleration: ethical and political consequences of a desynchronized high-speed society' in: Idem en W. E. Scheuerman (red.), *High-speed society: social acceleration, power and Modernity* (University Park PA 2009) 77-111; F. Hartog, *Regimes of historicity: presentism and experiences of time* (New York 2011); H. Lübke, 'The contraction of the present' in: H. Rosa en W. E. Scheuerman (red.), *High-speed society: social acceleration, power and Modernity* (University Park PA 2009) 159-178.
- 8 P. Nora, 'Between history and memory. Les lieux de mémoires', *Representations* 26 (1989) 7-24; G. Cubitt, *History and memory* (Manchester 2007) 39-49; A. Assmann, 'Transformations between history and memory', *Social Research* 75:1 (2008) 49-72, 61.
- 9 C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, zesde herz. druk (Amsterdam en Meppel 2002) 262.
- 10 'om een middel tegen utopieën te vinden', Koselleck geciteerd in Christina Morina, 'Reinhart Koselleck und das Überleben in Trauer nach den Umbrüchen von 1945 und 1989', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 63:5 (2015) 435-450, 438.
- 11 Ibidem, 436; K. Tribe, 'Introduction' in: Koselleck, *Futures past*, vii-xx, ix.
- 12 'Met elk begrip worden bepaalde horisonten, maar ook grenzen van mogelijke ervaring en denkbare theorie vastgesteld', zie: Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 120.
- 13 Koselleck beschouwt zijn bundel als een bijdrage aan de structurele geschiedschrijving, zie: ibidem, 12. Vanaf 1960 was Koselleck lid van de *Arbeitskreis für Moderne Sozialgeschichte*, opgericht door Werner Conze.
- 14 'aan het eind waarvan die eigenaardige soort van versnelling staat, die onze moderniteit kenmerkt', zie: ibidem., 19.
- 15 Voor kritiek op Kosellecks *historia magistra vitae*-these zie de bundel *Memory before modernity: practices of memory in Early Modern Europe* onder redactie van E. Kuijpers en J. Pollmann uit 2013; Letterlijke vertaling uit het Latijn: 'geschiedenis is de leidsvrouw in het leven', zie: Cicero, *De Oratore* II, 36; Koselleck, *Vergangene Zukunft* 19-26 en 40-42.
- 16 Ibidem, 362. Zie ook Kosellecks diachrone vergelijking tussen het schilderij 'Die Alexanderschlacht' van Albrecht Altdorfer uit 1529 en Friedrich Schlegels (1772-1829) receptie van dit schilderij in de achttiende eeuw (essay een, p. 17-37).
- 17 'een proces van voortdurende en toemende vervolmaking die, terugvallen en omwegen ten spijt, uiteindelijk door de mensen zelf te plannen en uit te voeren was', zie: ibidem, 363.
- 18 'geschiedenis op zich', zie: ibidem, 264.
- 19 'Uiteindelijk scheurt de kloof tussen de ervaring tot nu toe en de komende verwachting open, groeit het verschil tussen verleden en toekomst, zodat de geleefde tijd wordt ervaren als breuk, als overgangstijd, waarin steeds weer het nieuwe en onverwachte aan de dag treedt', zie: ibidem, 336.
- 20 Ton Nijhuis heeft kritiek geleverd op Kosellecks 'theorieloze concept van structuur' en de structurele geschiedschrijving in het algemeen, zie: T. Nijhuis, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Assen 1995) 45.
- 21 Over agency zegt Koselleck op p.276: 'we moeten ervoor waken de modern zegswijze van de maakbaarheid van de geschiedenis in haar geheel te verwerpen. Mensen zijn verantwoordelijk voor de geschiedenissen waarin zij verstrikt

zijn, of ze nu schuldig zijn aan de gevolgen van hun handelingen of niet. Mensen moeten de gevolgen dragen van de incommensurabiliteit tussen intentie en uitkomst. Dit gegeven verleent het dictum van de maakbaarheid van de geschiedenis een subtiële/ondoorgrondelijke ware betekenis.'

22 Wat betreft periodisering is Koselleck inconsistent: aan het begin van essay een stelt hij dat de nieuwe ervaring van versnelling in de tweede helft van de achttiende eeuw de moderne tijd inluidde (p. 19), terwijl hij aan het eind van ditzelfde hoofdstuk concludeert dat moderniteit begon in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen men zich 'modern' begon te voelen (p. 28).

23 'De tot eenmaligheid getemporaliseerde en geprocessualiseerde geschiedenis kon niet langer als exemplarisch worden gezien', zie: ibidem, 366.

24 Ibidem, 199.

25 Ibidem, 191-193 en 199.

26 'Het is alsof de geschiedschrijving de geschiedenis nauwelijks meer kan bijhouden', zie: ibidem, 201.

27 Ibidem, 132-133, 318-319 en 336-339.

28 'Hoe geringer de ervaring, des te groter de verwachting: dit is een formule voor de temporele structuur van het modernisme, voor zover het als 'vooruitgang' in een begrip wordt ondergebracht. (...) Worden de dienovereenkomstige politieke plannen evenwel daadwerkelijk verwezenlijkt, nadat ze eenmaal door een revolutie voortgedreven werden, dan werken de oude verwachtingen zichzelf weg op basis van nieuwe ervaringen. Dit geldt voor het republikanisme, de democratie en het liberalisme, in zover de geschiedenis ons toestaat te oordelen. Vermoedelijk zal het later voor het socialisme en voor het communisme ook gelden, mocht hun invoering überhaupt ooit worden gedeclareerd', zie: ibidem, 374.

29 Ibidem, 143.

30 A. en J. Assmann, 'Schrift, Tradition, Kultur' in: W. Raible (red.), *Zwischen Festtag und Alltag. Zehn Beiträge zum Thema "Mündlichkeit und Schriftlichkeit"* (Scriptoralia 6) (Tübingen 1988) 25-49; A. Assmann, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (Frankfurt 1993).

31 A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999) 130-149.

32 'een complex van culturele vooronderstellingen, waarden en oordelen, die het menselijke willen, handelen, voelen en duiden stuurt, zonder dat op deze grondslagen bewust gereflecteerd wordt door het individu, zie: ibidem, 19.

33 Ibidem, 247. Al is Assmann inconsistent in haar woordkeuze: op p. 246 stelt ze dat zich sinds de jaren tweeduizend de contouren aftekenen van een nieuwe tijdsoriëntering.

34 Ibidem, 247 en 157-161; W. Shakespeare, *Hamlet*, heruitgave van Cyrus Hoy (New York en Londen 1963) 22.

35 Ibidem, 93.

36 'Modernisering wordt hier dus minder als een eenmalige historische wende opgevat, en al helemaal niet als een narratief, maar veel meer als een impuls of energie, die in het systeem van de westerse cultuur werkzaam is en onder verschillende historische randvoorwaarden steeds weer op een of andere manier vrijgegeven en omgezet wordt', zie: ibidem, 93.

37 Meer dan Kosellecks benadering biedt Assmanns benadering zodoende ruimte voor het veranderen en emanciperen van dominante (tijds) concepties.

38 Nijhuis, *Structuur en contingentie*, 208.

39 Zie bijvoorbeeld p.123-130 over het 'tegengeheugen' (*Gegengedächtnis*) van de zwarte bevolking in de Verenigde Staten. In tegenstelling tot sommige andere historici die een aparte paragraaf 'vrouwen' of 'koloniëën' toevoegen aan hun analyse, verwerkt Assmann deze tegen geschiedenissen subtieler door haar verhaal heen.

40 'Het moderne tijdsregime is een culturele oriënterings- en handelingsruimte die bepaalde waarden, wensen en visies mobiliseert en tegelijk [...] andere uitsluit', zie ibidem, 106.

41 Ibidem, 129. Een term die ze ontleent aan historicus Berber Bevernage, zie: B. Bevernage, *History, memory and state-sponsored violence: time and justice* (New York 2012) 11.

42 'op welk ieder mens en iedere samenleving aangewezen is', wordt in de "scheidszuchtige" cultuur van moderniteit programmatisch gespleten', zie: Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 80.

43 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 175-176; Zie in dit verband ook: A. Assmann, 'Transformations of the modern time regime' in: C. Lorenz en B. Bevernage (red.), *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future* (Göttingen 2013) 39-58, aldaar 43.

44 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 185 en 301-303; C. Lorenz, 'Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past' in: K. Tilmans e.d. (red.), *Performing the past. Memory, history and identity in Modern Europe* (Amsterdam 2010) 67-104, aldaar 73.

45 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 187; Lorenz, 'Unstuck in time', 73 en 85; C. Lorenz en B. Bevernage, 'Introduction' in: Idem (red.), *Breaking up time. Negotiating the borders between present,*

past and future (Göttingen 2013) 7-35, 11 en 19.

46 Assmann ontleent de termen 'hete' en 'koude' geschiedenis aan Chris Lorenz, zie: C. Lorenz, 'Blurred lines. History, memory and the experience of time', *International Journal of History, Culture and Modernity* 2:1 (2014) 44-57, aldaar 45, 57 en 88; Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 302; Lorenz en Bevernage, 'Introduction', 10.

47 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 90-91.

48 Ibidem, 276.

49 Ibidem, 121-122.

50 Ibidem, 122.

51 Ibidem, 303; De term 'history's alleged "other"' ontleen ik aan: G. D. Rosenfeld, 'A flawed prophecy? Zakhor, the memory boom, and the Holocaust', *Jewish Quarterly Review* 97:4 (2007) 508-520, 512.

52 Aldus 'counter history' en 'Gegengedächtnis', zie: Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 126.

53 Lorenz, *De constructie van het verleden*, 256.

54 Nijhuis, *Structuur en contingentie*, 178.

55 H. W. Schmitt, 'The vanishing point of German history: an essay on perspective', *History and Memory* 17:1-2 (2005) 269-295, 270 en 277.

56 Nijhuis, *Structuur en contingentie*, 193.